

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА КИЙИК ОБРАЗИ ТАЛҚИНИ

Хасанова Лайло Фирдавсиевна¹,
Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
докторанти

Аширова Маҳбуба Фирдавсиевна²,
Тошкент амалий Фанлар университети "Чет тиллар"
кафедраси катта ўқитувчиси

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗА ОЛЕНЯ В ҒАЗАЛЯХ АЛИШЕРА НАВОИ

Хасанова Лайло Фирдавсиевна¹,
¹Докторант Ташкентского государственного
университета узбекского языка и литературы Узбекистан

Аширова Махбуба Фирдавсиевна²,
²Старший преподаватель кафедры «Иностранные языки»
Ташкентского университета прикладных наук,

INTERPRETATION OF THE IMAGE OF THE DEER IN ALISHER NAVOI'S GHAZALS

Khasanova Laylo Firdavsievna¹,
¹Doctoral student of Tashkent State University of Uzbek
Language and Literature Uzbekistan

Ashirova Makhbuba Firdavsievna²,
²Senior teacher of the "Foreign Languages" department,
Tashkent University of Applied Sciences

Аннотация: Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” куллийтига кирувчи ғазалларда ифода этилган, кийик, жайрон, газол, оху каби образларнинг мазмун-моҳиятини шарҳлашга кенг ўрин берилган бўлиб, бунда мазкур сўзларнинг ўзаро муносабати, этимологиясидан тортиб шоир шеърятисида юкланган маъно нозикликлари кенг тарзда ёритиб беришга интилган. Алишер Навоий лирикасида мазкур образдан қай даражада фойдаланган, деган саволга жавоб топишингизга қўмакчи бўлади, деган ниятимиз бор.

Калим сўзлар: Алишер Навоий лирикаси, мажозий образлар, кийик, оху, жайрон, газол, кўнгил, кўз, тасаввуф, тавҳид гоҳиси.

Аннотация: В данной статье большое место отведено трактовке смысла и сущности таких образов, как олень, джейран, газель, оху, выраженных в газелях сборника Алишера Навои «Хазайин уль-Маони», который стремился осветить. Надеемся, что это поможет вам найти ответ на вопрос, насколько Алишер Навои использовал этот образ в своих текстах.

Ключевые слова: лирика Алишера Навои, образные образы, олень, сердце, глаз, мистика, идея тевхида.

Annotation: In this article, a large place is devoted to the interpretation of the meaning and essence of such images as deer, goitered gazelle, gazelle, ohu, expressed in the ghazals of Alisher Navoi's collection “Khazain ul-Maoni”, which he sought to illuminate. We hope that this will help you find the answer to the question to what extent Alisher Navoi used this image in his texts.

Key words: Alisher Navoi's lyrics, figurative images, deer, heart, eye, mysticism, the idea of tevhid.

¹ <https://orcid.org/0000-0002-5242-0918>

¹ hasanovalaylo12@gmail.com

² <https://orcid.org/0009-0002-1355-6828>

² mfashirova@gmail.com

Кириш.

Шарқ мумтоз адабиётида оху, кийик, жайрон, ғазол каби образлар тез-тез истифода этилганлигига кўзимиз тушади. Мазкур образнинг бадиий адабиётда тутган вазифаси қандай? Бадиий адабиётдага салмоғи қай даражада? Шу каби саволларга жавоб бериш мақсадида Алишер Навоийнинг “Хазойин ул маоний” куллиёти мисолида тадқиқ этамиз.

Адабиётлар таҳлили ва метод.

Мазкур образларнинг мазмун-моҳиятини ўқувчига талқин қилишда герменевтик, комплекс ёндашув, тизимли-функционал ёндашув, қиёсий таҳлил, анализ, синтез каби методларга таянган ҳолда ёритиш мақсад қилинди. Шу маънода мазкур образларнинг ўрганилиши масаласига кенгроқ тўхталиниб, олимлар қандай қараш ва фикрларни илгари сурганлигига аҳамият берилди. Шунингдек, олимларнинг қарашларида акс этмаган талқин ва таҳлил берилишига ҳаракат қилинди.

Мадвалиев таҳрири остида чоп этилган изоҳли луғат [18]ида бу кийик, жайрон, ғазол ва оху сўзлари ўзаро синоним эканлиги қайд этилган. Тилшунос олим Бахтиёр Абдушукуров “Алишер Навоий асарларидаги зоонимлар” номли мақоласида кийик, ғазол, оху каби сўзларнинг этимологияси бўйича қизиқарли маълумотлар тақдим этган [1, 218]. Унга кўра, жайран туркий, оху форсий, ғазол арабчадан олинган. Адҳам Жебакжиўғли тасаввуф терминлари луғатида оху кўз [19, 208] ва ғазоли раъно [21] га таъриф бериб ўтади. Шунингдек, Низомиддин Маҳмудов ва Дурдона Худойберганаева томонидан яратилган ўхшатишлар луғатида ҳам кийик, оху ҳақида маълумотлар берилганлигини кўришимиз мумкин. Бунда кийик образи чакқон, хушёр, беозор, учкур, учмоқ, жуда тез ҳаракатланмоқ; хуркак, хуркмоқ маъноларни [7, 113], оху чакқон, тутқич бермас, учмоқ, елмоқ, енгил ва тез ҳаракат қилмоқ, хуркак нозик (асосан аёллар назарда тутилади) маъноларини [7, 169] ифода этиши келтирилган.

Алишер Навоий ўзи “Насойим ул муҳаббат” асарида Амир Хусайний билан боғлиқ ривоятни келтирар экан, кийик билан боғлиқ воқеа сабаб, кийикнинг сўзлари билан

тавба қилиб, тариқат йўлини тутганлигини ҳикоя қилади [2, 461]. Азиз Қаюмов “Нодир саҳифалар” асарида кийикларни мазлумлар рамзи [3, 15] сифатида келтиради, бошқа ўринда Юнус пайғамбарнинг кийикни эмизиши билан боғлиқ ривоятни келтириб ўтади [3, 58], Мақсуд Шайхзода ўз асарида кийикларни оддий халқ сифатида талқин қилиб, унга арслонларни зидлаштирган [15, 43]. Олим Шарофиддинов “Алишер Навоий” номли китобида кийиклар Қайснинг овунчоғи ва ҳамдамига айланганлигини айтиб ўтади [16, 154]. Содиржон Эркинов ўзининг китобида Фарҳоднинг кийиклар ва ваҳшийлар билан бўлган муносабатини Сулаймонга ўхшатади [17, 133]. Сирдарё Ўтанова ўзининг монографиясида ёрнинг кип-қизил кўзларини лозорда ағанаётган кийикка ўхшашини келтириб ўтади [4, 200]. Нусратулла Жўмахўжаев мақоласида маъшуканинг кўзини охунинг гўзаллиги, хуркаклиги ва ўйноқилигига ишора қилади. Матназар Абдулҳаким ҳам худди байтнинг талқинини келтиради. Унга кўра, оху – бокиралик, юввошлик рамзи [9].

Муҳокама.

*Кўзунг Хўтан кийигидур, юз узра холларинг
Магарки нофасидин мушк сочти ул оху.*

Асосан, кўз истилоҳи билан биргаликда қўлланиладиган бу образда қандай маънолар яширинган? Тасаввуф луғатларида илоҳий файзнинг манбаси, ҳаққа етишган комил орифнинг қалби, ҳаёт чашмаси, оби ҳаёт, илоҳий маърифатнинг манбаси ва асоси [21]. Тасаввуфда кўз – ҳаққа етишган ориф.

Нофа тасаввуфга кўра, валиларнинг мушк каби хуш бир ҳид таратиши, бу ҳид қўлланган нарсаларига ҳам юқади. Валиларнинг жисми ва кўмилган тупроқлари ҳам кучли хушбўй таратади. Бу ҳид ҳазрат Ёқубнинг Мисрдан Ҳазрат Юсуфнинг исини, Ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) Вайсал Қаранийнинг исини Ямандан олишига имкон, деган маънавий бир ҳид сифатида талқин этилади. Байт мазмуни кўзинг – Хўтан кийиги, юзингдаги холлар оху нофасидан мушк сочган ҳолатига ўхшайди. Маъшуқа – ҳаққа етишган ориф, ўша ноёб маънавий ҳид билан боғлиқ ҳодиса

оҳунинг нофасидан мушк сочилган ҳодисага менгзалган. Ёрнинг юзидаги холлари мушк сочган нофани эслатади. Шу тарзда Алишер Навоий бадиий воситалардан моҳирона фойдаланиш орқали гўзал санъат намунаси яратишга эришади.

*Кўзунг Чин газолию остида холи,
Анинг нофасидин топиб мушки Чин ҳам
Бу ерда Чин газоли кўзга менгзалади.*
Унинг нофаси эса кўз мардумига ўхшатирилганлигини кўришимиз мумкин. Юқоридаги каби бу ўринда ҳам хол ва нофа ўзаро қиёсланади.

*Ун чекармен шиқ аро, бир наргиси жоду
кўруб,
Баглаган итдекки, фарёд айлағай, оҳу кўруб,*
Тасаввуфда наргис кўз солиқнинг юксак даражасининг сир тугилиши. Баъзан вали эканлигини ўзи билади, халқ билмайди ва аксинча, баъзан халқ билади, ўзи билмайди. Фарёд эса ўзини унутиб, баланд овоз билан Аллоҳга илтижо қилиши. Байт мазмуни оҳуни кўриб фарёд қилган ит каби бир наргис кўзлини кўриб ун чекарман. Аллоҳнинг дўстини зотни кўриб, Аллоҳга илтижо қиламан. Худди оҳуни кўриб фарёд қилган итдек, яъни оҳу – Аллоҳга яқин зотни кўриб, Аллоҳга илтижо қилган, солиқ сингари.

*Гар кўнгул оҳу кўзунг олдида лойиқ бўлмаса,
Итларингга бўлсун, эй шўхи ситамгорим,
фидо.*

Оҳу кўз – тасаввуф адабиётида Аллоҳнинг Саттор сифати билан қўлланган қулларининг барча гуноҳларини кечириши, унга қайси хатоларни қилганини ишора бериши. Бу қулига хайрлиси учун жамолининг тажаллиси, Аллоҳнинг унга бўлган лутф ва инояти дейилади тасаввуф луғатида [21]. Байт мазмуни: агар кўнгил оҳу кўзинг олдида лойиқ бўлмаса, эй шўхи ситамкорим, итларингга фидо бўлсин. Демакки, *агар кўнгилим сени кечиришинг учун лойиқ бўлмаса итларингга бўла қолсин бундай кўнгил* дейилади. Тасаввуфда ўзини-ўзи маломат қилиши ва доимо хокисор бўлиш тариқатнинг асосий хусусиятларидан саналади. Бундаги солиқнинг мазкур кайфияти қалбнинг тафтиш қилиш ҳамда тозартиришга бўлган истагидан юзага

келади. Тасаввуфда асҳоби қаҳф билан боғланувчи ит Қитмир истилоҳи билан ҳам ифодаланиб, сўфи бўлмагани ҳолда суфийлар орасидан ўрин олган зотга нисбат берилади. Кўнгил эса тажалли ойнаси, Унинг исми ва сифатлари энг мукаммул шаклда тажалли этадиган жой сифатида талқин қилинади. Шунингдек, комил инсонни ҳам назарда тутати. Агар менинг сенинг ризолигинг учун қилган ҳаракатларим кечиришинг учун бўлмаса, суфийлар орасида ўрин топган зотлар учун фидо бўлсин, деган мазмунни ифодалайди. Солиқ бир итнинг садоқати билан шайхларнинг эшигидан кутишни ва увлашни шараф деб билган. Тасаввуф луғатида Баҳовуддин Нақшбанд Абдуқодир Ғилонийнинг қабрига шундай ёздиртирган: Агар ҳаққа яқин бўлишни истасанг., пирларнинг эшигида ити бўл” дейилади [20, 315]. Назаримизда, сулук босқичида йўлда бораётган инсоннинг муайян бир ҳолда эканлигини акс эттиради. *Ҳажр даштида кўзи сори борур шайдо кўнгул,
Телба сахро сайрида борган кеби оҳу сари.*

Кўз тасаввуфда бир нарсанинг Аллоҳнинг илмидаги сурати, моҳияти. Кўринишидан аслияти, моҳияти бошқа бўлган нарса. Аллоҳнинг ҳар нарсани кўриш-билиш сифатига ишора қилади. Телбалик ҳақнинг ошиқларини ҳақдан бошқа бир нарса билан машғул бўлмаслиги, илоҳий ишқдан сармаст бўлиш, телба бўлмагани ҳолда телба каби кўринишлари. Яна бошқача айтганда ошиқнинг ишққа етиши ҳамда нафсининг устидан ҳоким бўлиши. Кўз ҳаққа етишган орифнинг қалби. Демак, комил қалбга интилаётган кўнгилнинг ҳажрда чеккан дардлари, оҳу – маъшуқа, комил инсон. Илоҳий ишқдан сармаст кўнгилнинг комиллик сари йўли шу тарзда гўзал ифода этилади.

*Тонг йўқки, кўзунг бўлса кўнгул бирла мулоиб,
Мажнунга ажаб йўқ, агар оҳу била ўйнар.*

Ажаб эмаски, кўзинг кўнглим билан ўйнашса, Мажнун оҳу билан ўйнаганини нима ажабланарли жойи бор. Нусратулла Жумаҳўжа мазкур байтни талқин қилар экан, маъшуқанинг кўзи оҳуиники сингари гўзал, хуркак, ўйноқи эканлигини айтиб ўтади [9, 317]. Кўзнинг ҳаққа етган комиллигини ҳисобга олсак, кўнгилнинг унга интилишида ҳеч ажаб-

ланарли ўрин йўқ. Жунуннинг оху (маъшука) билан ўйнашганида не ажиблик бор. Демакки жунунлик тавҳид йўлида жидду жаҳд қилган зот маъносини билдирар экан, унинг Аллоҳдан бошққа ни хаёли бўлиши мумкин. Шу каби:

*Навоийдек агар нафс итлигидин қилмагаймен
рам,*

*Қачон гардун манга ром айлагай раъно
газолимни.*

Қачон тақдир менга раъно ғазолимни ром айласа – унга мафтун бўлсам, Навоийдек, нафс итидан чўчиб қочмас эдим. Яъники, илоҳий ишқдан сармаст бўлган солиқнинг тавҳид ҳолига келишиамда унга нафснинг қутқу солиш ҳавфи йўқолиши шу тарзда байтларга сингдирилган.

*Бил, Навоийки, гизолингча эмас,
Чин гулистонида оху раъно.*

Тасаввуф китобларида оху раъно азалий ишқ сифатида талқин этилади. Шу маънода бу байтда Навоий Хўтан оҳусининг ғазаллиги Навоийнинг оҳусича эмаслигини, унинг гўзаллиги нақадар бетакрор ва бениҳоя эканлигини ифода этади. Яъники Навоий ўз қалбидаги ишқнинг чегарасини шу тарзда тасвирлайди.

*Асру ваҳшийдур менинг мушкин гизолим, эй
кўнгул,*

Чин кийиги гўйиё бермиш анга туққонда сут.

Худди шу каби мана бу байтда ҳам Навоий Хўтан оҳусини қаламга олади. Унинг ғазолининг тутқич бермас эканлиги, жуда ҳам аямас эканлиги гўё унинг туғилганида оҳусига Чин оҳуси сут бериб озилантиргандек дейди.

*Лолагун тўн ичра, ё раб, ул газоли Чин эрур
Ё кўзумнинг мардуми қон ёш ила рангин эрур.*

Бошқа бир ўринда лирик қаҳраман Чин ғазолининг лолугун тўн ичида эканми ёки ошиқнинг кўзи қорачиғи қонли ёш билан рангланганми билмоқ ситагида иккиланади. Тасаввуфда лола маърифатларнинг натижаси бўлган томоша. Севгилининг, ошиқнинг яралаган, гул рангли чехраси. Лола билан Аллоҳнинг, абжад ҳисоби билан рақам қиймати 66 ни ифода этганлиги учун Аллоҳнинг ва унинг бирлигининг ва гўзаллигининг рамзи сифатида қаралади.

Натижалар.

*Жоми заррин тутки, бўлмас меҳр кўргузмак
била,*

*Кимсага заррин гизоли чархи кажрафтор
сайд.*

Ғазалга яна ҳам бошқа маънолар сингдирилганлигини кўришимиз мумкин. Масалан, шоир бу ўринда заррин ғизоли – куюш маъносини ифода этади.

*Фано йўли кийикни айла сайд, шер эрсанг
Ки, даҳр жийфасини жўстужў қилур итлар.*

Ушбу байт адабиётшунос олим Нурбой Жаббуров томонидан гўзал шарҳланган бўлиб, фано йўлининг кийигини овламоғи – ўзликдан кечиш йўлида бамисоли тутқич бермас кийикдай мақсадга эришиш имконини бермайдиган тўсиқларни мардонавор енгиб ўтмоғи зарур, дея изоҳ беради [22]. Байт мазмунини эса шундай келтиради: Ҳазрат Навоий мазкур қудсий ҳадис мазмунига ишора қилиб, дунё ўлимтиги итларнинг ўлжаси эканини таъкидлар экан, камолотга эришмоқчи бўлган инсон этагини ўлакка билан булғамаслиги, дунёпарастликдан баланд турмоғи зарурлигини уқтиради. Чунки барча гуноҳ ишлар, инсонни тубан даражага туширувчи жами жиноятлар дунёпарастликдан, дунё молига ҳирс қўйишдан келиб чиқади [22].

*Қомати ҳажрида ҳар ён ёрадин қонлиг кўнгул
Бир кийикдекдурки, ўқ захми била бўлмиш
фигор.*

Бошқа бир ўринда шоир кўнгли ва кийикни бир-бирига ўхшатади. Ҳажрдан яра бўлган кўнглини ўқ захридан фигор бўлган кийикка менгзади.

*Белинг сарриштасига мубтало бўлгон кўнгул
сайди,
Кийикдекдурки, маҳкам айламиш йўлин камар
ҳар ён.*

Ушбу байтда ҳам кўнгил ва кийикнинг бир-бирига ўхшатирилганлигини кўрамиз. Айнан бу ўринда ёрнинг сочига ошиқ бўлган лирик қаҳрамон кўнгли ҳар томондан камар бойланган кийикдек эканлиги ҳусни таълил санъати орқали тасвирланади. Зулф тасаввуфда ҳар кимсанинг етиша олмайдиган ғайб олами, Ҳақнинг зоти ва моҳияти. Қоронғулик (қора соч) қанчалар мажхул бўлса Ҳақнинг зоти ҳам

шунчалар мажхул. Шу тариқа солиқнинг муайян ҳолга келиши гўзал бўёқларда чизиб берилди.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий лирикасида кийик, оху, ғазол ва жайран кабилар мазмунан синоним бўлиб, бу образга юкланган маъно катта салмоққа эга.

Асосан, жайроннинг кўзининг гўзаллиги, ўзининг хуркак ва чопқир эканилиги шеърятда мажозий мазмунни теран ва таъсирли бўлишига асос бўлган. Алишер Навоий шеърларида кийик образи кўз концепти билан ёнма ён санъат ҳосил қилишга хизмат қилади.

Яна бу образнинг шеърларда қуёш ва кўнгилга ўхшатилишини ҳам учратишимиз мумкин. Бу тасвирларни тасаввуф ғоясини акс эттиришда, маъно нозикликларини кўнгилга сингдириш учун яратилган гўзал, таъсирчан ифодалар сифатида қабул қилишимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. “Алишер Навоий ва XXI аср”: мақолалар тўплами; / масъул муҳаррир Ш. Сироҷиддинов. – Т.: Tamaddun, 2017. – 316 б.
2. Алишер Навоий. Насойимул-муҳаббат. МАТ. 20 жилдлик. Ж. 17. -Т.:Фан-2001. -Б.461.
3. Истиклол даври ўзбек навоийшунослиги: 30 жилдлик / Азиз Қаюмов: Нодир саҳифалар; Суйима Ғаниева: Навоий насри нафосати; Навоий ёдга олган асарлар; нашрга тайёрловчилар О. Давлатов, Д. Юсупова; Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фонди. Т.: TAMADDUN, 2022. 348 бет;
4. Истиклол даври навоийшунослиги: 30 жилдлик / Зухра Мамадалиева: “Лисон ут-тайр” образлари: рамз ва мажоз олами; Сирдарёхон Ўтанова: Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси; София Жумаева: Алишер Навоий шеърятда рамзий рақамлар талқини; нашрга тайёрловчилар О. Давлатов, Д. Юсупова; Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фонди. – Т.: TAMADDUN, 2022. – Б. 200
5. Қуръони Карим (Аловиддин Мансур таржимаси), 2004. <http://forum.ziyouz.com/index.php?topic=160.0>
6. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. 384 б.

7. Махмудов Низомиддин. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли лугати / Н. Махмудов, Д. Худойберганава. – Тошкент: «Маънавият», 2013. –Б. 113.

8. Муллаҳўжаева К., Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги, ф. ф. н. даражасини олиш учун диссертация, Т., 2005.

9. Навоий ғазалиёти талқинлари [Матн]: тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Н. Жумаҳўжаев. – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2018. – 384 б.

10. Навоий, Мукамал асарлари тўплами. (бешинчи жилд), Т.: Фан, 1990

11. Навоий, Мукамал асарлари тўплами. (олтинчи жилд), Т.: Фан, 1990 5.

12. Навоий, Мукамал асарлари тўплами. (тўртинчи жилд), Т.: Фан, 198

13. Навоий, Мукамал асарлари тўплами. (учинчи жилд), Т.: Фан, 1988

14. Хасанова Лайло Фирдавсиевна (2021). Interpretation of dog image in Badoe'u-l-bidoya // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, Volume 2021, Issue 4, 8-1-2021

15. Шайхзода Мақсуд. Асарлар. 6 томлик. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. Т. 4. Ғазал мулкининг султони. (Алишер Навоий ҳақидаги тадқиқот ва мақолалар мажмуаси). Нашрга тайёрловчи Н. Маллаев. 1972. 372 б.

16. Шарафиддинов Олим. Алишер Навоий. (Ҳаёти ва ижоди). Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ш. Абдуллаева. Муҳаррир Раҳмат Мажидий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1971. – 192 бет.

17. Эркинов Содир. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили (Масъул муҳаррир С. Ғаниева). Т., «Фан», 1971. 276 бет

18. Ўзбек тилининг изоҳли лугати: – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006.

19. Ҳомидий Ҳамиджон Тасаввуф алломалари. – Т.: «Шарқ». 2004. – 208 б.

20. Süleyman Uludağ Tasavvuf terimleri sözlüğü, İstanbul.– 1995

21. https://www.academia.edu/7602562/TASA_VVUF_TER%C4%B0MLER%C4%B0_VE_DEY%C4%B0MLER%C4%B0_S%C3%96ZL%C3%9C%C4%9E%C3%9C

22. <https://t.me/nurboyjabborov/38>